

військово-історичний
АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральний музей Збройних Сил України

Річник III

Число 2(5)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр АРТЕМОВ, Віктор КАРПОВ (*головний редактор*),
Ніна КОВТАНЮК, Денис КОЗАК, Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ,
Сергій ПОСТНІКОВ, Олексій ПРОЦЕПКО, Олександр РИБАЛКО,
Олександр СОКОЛЬЧУК, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ,
Ігор ЧИЧКАНЬ (*відповідальний секретар*)

БАРСЬКИЙ ЗАМОК

Замок у Барі належить до загадкових оборонних споруд Поділля. Від нього лишилися тільки незначні фрагменти мурованих укріплень, дарма що він був найбільшим у краї після Кам'янець-подільського. Площа Барського замку становила понад 2 га, а його наріжні bastiони, відлеглі на 70 – 110 м, мали більш як сорокаметрову довжину фасів. Тобто споруда була грандіозна. На жаль, лише почасти з'ясовано, як первісний магнатський замок виріс у велике bastiонне укріплення. Втім відомо, що до нього були причетні такі відомі особистості, як Г. Левассер де Боплан, Андреа дель Аква, Себастьян Андерс, Кшиштоф Арчишевський.

Бар постав на Кучманському шляху, над річкою Рів, допливі Південного Бугу. Річка поділяє місто на дві частини, оперізуючи з трьох боків низовинну лівобережну частину з руйнами замку. На правому високому березі розкинулась давня міська частина Бара (так званий Гірський, або Чемериський Бар) – тепер село Барські Чемериси. Ця частина міста колись теж мала свої укріплення¹.

У XIV – XV ст. Бар був селом і до 1540 р. називався так само, як і місцева річка – Рів. Перша документальна згадка про нього припадає на 1401 р. і пов'язана з князівським старостою Альбертом Рівським², який (імовірно наприкінці XIV ст.) побудував на протилежному від міста березі укріплену резиденцію. 1435 року польський король Володислав Ягелло подарував Рів Янові Кмитовичу, а з 1443 р. село перейшло у власність шляхтича Стогнева Рея³.

Про давні правобережні укріплення Рову відомо небагато. З північно-східного боку село захищала природна перешкода – річка з високим берегом, а з південно-західного – рови й вали, що були ще на межі XIX – XX ст.

1452 року Рів захопили татари, зруйнували його фортифікації, а Стогнева Рея з родиною забрали в полон⁴. Очевидно, загибель Рову зумовила зміна шляхів просування татар. Якщо давніше основним напрямом атаки ворога був північно-східний, з боку Кучманського шляху, від якого Рів захищала річка, то вже в середині XV ст. загроженою зоною стала південно-західна, на той час погано убезпечена. І хоч у 1453 і 1485 рр. Рів згадувався як місто („oppidum”)⁵, людність потрохи розходила по навколишніх місцевостях, і на початку XVI ст. поселення вважалось вже запустілим „з давніх часів”. Татарські напади 1524 і 1528 рр. остаточно знекровили місто, і молдавський воєвода вивів мешканців за Дністер⁶.

Відродження Рову пов'язане з переходом його у власність Станіслава Одровонжа. Новий господар урахував топографічні вади давніших укріплень і не відбудовував їх. Натомість він спорудив на протилежному, лівому березі річки нові фортифікації – майже квадратний у плані замок з чотирма мурованими наріжними вежами й одною надбрамною. Архівні джерела середини XVI ст. дають підстави вважати, що було це в середині XV ст., а не в 1537 р., як гадав Є. Сіцінський, при-

писуючи будівництво польській королеві Боні, дочці міланського герцога Джованні Сфорца.

Достеменних даних про будівничого нових лівобережних рівських укріплень немає. Але виходячи з відомостей про фортифікаційну діяльність представників роду Одровонжів Петра й Миколи (він був архітектором) у Сатанівському й Зінківському замках, можна припустити, що саме Станіславу Одровонжу належала ідея модернізувати оборонну систему Рову.

1523 року, після смерті останнього з роду Одровонжів, Рівське староство перейшло до королівської скарбниці⁷. Його викупила на краківському сеймі 1536 – 1537 рр. королева Бона Сфорца, дружина польського короля Зигмунта I⁸. Завзята поборниця передових позицій Польщі в Центрально-Східній Європі, вона заходила в порядок нове володіння. 1540 року місто одержало самоврядування за магдебурзьким правом і було перейменоване на Бар. Цю назву дала йому королева Бона на згадку про місце свого народження – місто Барі в Неаполітанському королівстві. Бар дістав герб з літерами „BS”. Місто складалося з двох частин – польського Бара й Руського Бара. Правобережну частину – Барські Чемериси – населяли татари.

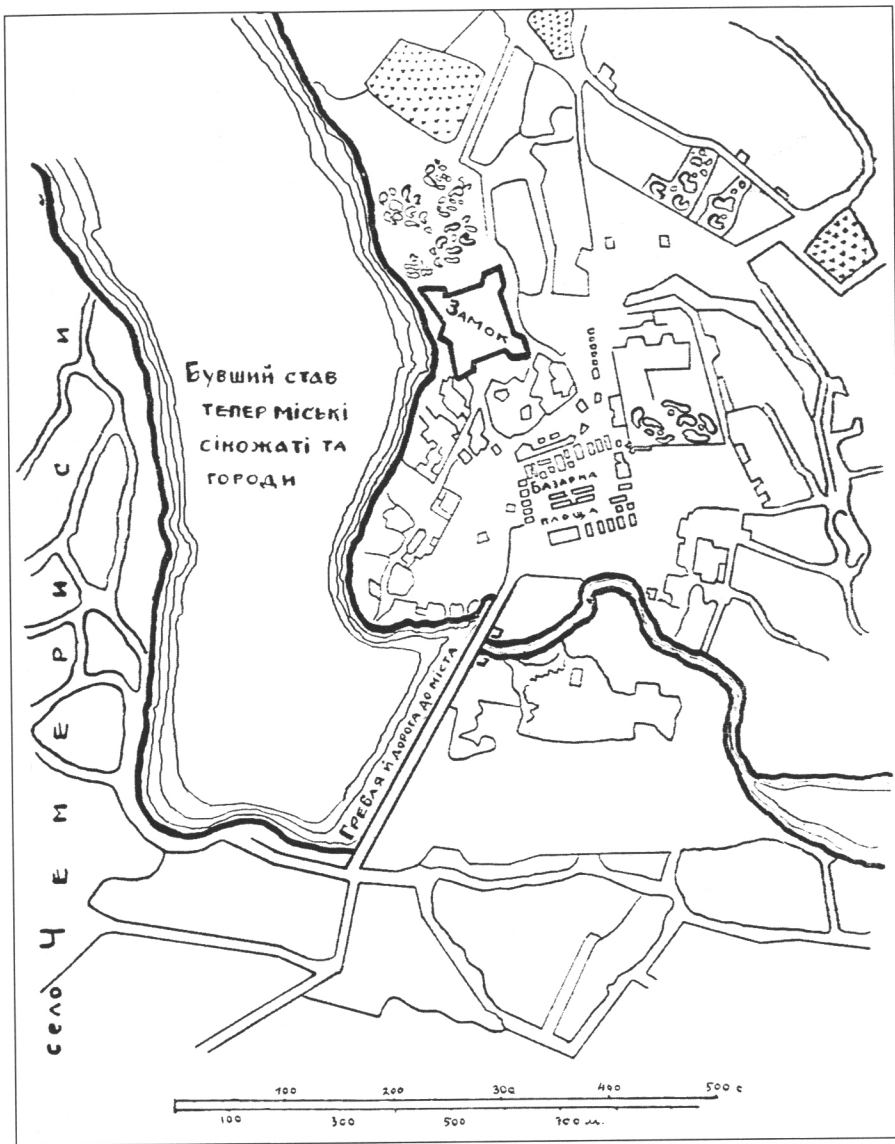
Першим старостою замку за королеви Бони став львівський підкормчий, дрогобицький староста Войчех з Бялобок Стажеховський, якому було доручено не тільки відбудувати споруджені Одровонжем укріплення, а й удосконалити їх відповідно до рівня розвитку тогочасної військової техніки й тактики. У грамоті Зигмунта I, датованій 1539 р., ідеться про те, що король відправляє Стажеховського закін-

чити будівництво Барського замку⁹. Войчех Стажеховський, маючи у своєму розпорядженні кількасот робітників, впродовж трьох років виконав величезні будівельні роботи. Фортифікації оточили територію нового міста, що постало на лівому березі Рову, поблизу замку.

Фортифікації Бара, зведені з наказу королеви Бони, постали протягом яких трьох років – з 1537 до 1540-го. В. Стажеховський цілковито змінив концепцію укріплення, у якому тепер головну ролю відігравала створена ним водна перешкода. Там, де річка, повертаючи, огинала розташоване на південному сході від замку польське місто з прямокутним ринком, він спорудив греблю, відтак із заходу, перед замком і мисом, з боку руського міста, утворився великий став. З протилежного боку замок було оточено валом і ровом, який завдяки підвищенню рівня води в річці заповнювався водою.

Споруджені Стажеховським міські укріплення становили подвійну дубову огорожу з двоярусними дерев'яними вежами. Вони починалися від надбрамної башти замку, оточуючи вільний майдан перед нею і все „муніципальне місто”. У процесі робіт „квесторові” належало реконструювати „недосконалі” вежі міських укріплень. Тоді ж відремонтовано замкові споруди. Напевно, за аналогією з дерев'яними міськими укріпленнями, Є. Сіцінський зробив висновок, що й замок 1537 р. також був дерев'яним¹⁰. Але малоімовірно, щоб за три роки С. Одровонж спромігся збудувати замок і міські укріплення та реконструювати водну систему міста.

Твердження Є. Сіцінського та інших авторів, які повторюють його інформацію (Д. Малаков, О. Мальченко¹¹), що побудований С. Одро-

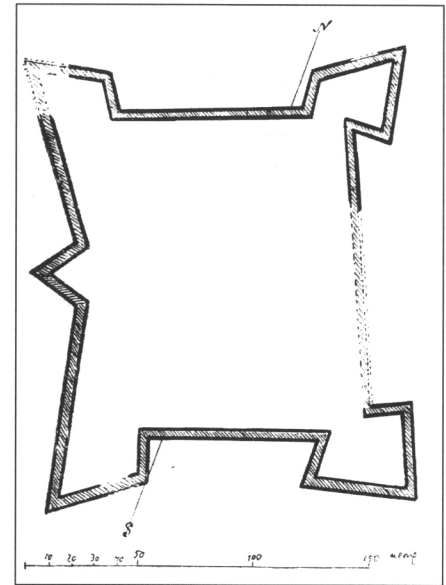
План м. Бара (за Є. Сіцінським)

вонжем замок був дерев'яним, спростовує опис 1552 р., де поряд з характеристикою проведених Стажховським робіт відбито структуру замку першого будівельного етапу. Згідно з описом, замок мав п'ять

мурованих башт (їх Є. Сіцінський помилково вважав дерев'яними), сполучених оборонними мурами; по периметру його оточували рови¹²; дві наріжні башти – північна й західна – виступали в рів відносно „старих

мурів”, третя наріжна башта – східна – містилася навпроти „міста поляків”, також виступаючи „поза старі мурів” (її „склепіння” вже тоді було в поганому стані); четверта наріжна башта – південна – стояла навпроти Чемерисів і ставу й так само була віддалена од „старих мурів” у бік ставу. У ній містилася „porta parva” (мала брама), „porta magna” (велика брама) була в надбрамній башті, зведеній приблизно посередині муру, що йшов уздовж берега ставу. Її брама, що колись, до утворення ставу замість річки, провадила до мосту, на той час мала тільки „старі стіни”. На горішньому ярусі її була каплиця, там стояли також гармати. У „бойовій лінії” з боку ставу й Чемерисів містилася склепінчаста кухня.

У велику надбрамну башту було вмуровано мідну пам'ятну плиту з латинським написом „Bona Sforcia Aragonia, regina Poloniae, magna dux Lithuaniae, Barique princeps, Rossani, Russiae, Prussiae, Masoviae etc. domina, regionem hanc, crebro incursum hostium vastam planeque desertam, intrductis habitatoribus excoluit, arcem et oppidum condidit proque regionis consuetudine minibus ligneis munivit nomen ex appellatione urbis suae Barenis imponeus anno Domini millisimoquingentesimo trigesimo septimo, per serenissimum Sigismundum primum, regem Poloniae, coniugem suum pace et otio terries reddito”¹³ („Бона Сфорца Арагонська, королева польська, велика княгиня литовська, повелителька росів, Русі, Пруссії, Мазовша та ін., жалкуючи про спустошені частими нападами чужоземців степи, повернула мешканців, утримала їх та укріплене місто заснувала, за звичаєм міські дерев'яні стіни звела, назвавши місто в ім'я рідного міста Барі, року Божого 1537, найяснішо-

Барський замок.
План (за Є. Сіцінським)

го короля польського чоловіка свого мир і спокій захистивши, землі сплативши”).

1540 року старостою Барського замку королева Бона настановила Бернарда Претвича, який виконував цю службу 12 років¹⁴. У 1546 р. Бар став центром староства – до нього входило 30 сіл, звідки йшли прибутки на утримання замку. Згодом місто дістало кілька королівських привілеїв, перетворившись на значний торговельний і культурний осередок, заселений як колишніми мешканцями, так і вихідцями з Ялтушкова й Зінькова, а також новоприбулими вірменами та єврейськими купцями. Чисельність міського населення становила в середині XVI ст. 1450 осіб.

1556 року, після від'їзду королеви Бони до Італії, доля Бара різко змінилася. Під час татарського на-

паду в 1558 р. місто зазнало таких великих руйнацій, що в люстрації 1565 р. підкреслювалася доконечна потреба звести новий замок. 1566 року існувала навіть спеціальна служба „на замок Барський”. Проте впродовж майже 60 років старий замок стояв занедбаний. Про втрату обороноздатності Бара свідчить те, що під час повстання Наливайка 1594 – 1595 рр. його захопили й поруйнували запорізькі козаки¹⁵.

Відбудову Бара розпочав у 1612 р. спеціально відряджений задля цього коронний гетьман Станіслав Жолкевський¹⁶. Йому навіть вдалося в 1615 р. відбити татарський напад на місто¹⁷. Від 1616 р. щороку витрачалося 1000 злотих на зміцнення замку, що його кам'янецький каштелян Войчех Гумецький мав перебудувати „згідно з описом”¹⁸. Але масштабні відбудовчі роботи розпочалися тільки тоді, коли він став осідком коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, який перебував у Барі з 1623 по 1646 р. З метою розвитку мистецтва фортифікації він отримав дозвіл польського короля Зигмунта III відкрити в Барі школу військового мистецтва під керівництвом архітекта й військового інженера Андреа дель Аква, якому два польські королі – Зигмунт III і Володислав IV – надали привілеї на заснування такої школи в Барі або Львові¹⁹. В. Гульдман вважає, що школа почала діяти з 1635 р.²⁰, але Т. Новак висловлює сумнів щодо цього²¹.

Для будівництва нової барської цитаделі, що мала відповідати вимогам тогочасної військової техніки, С. Конєцпольський залучив відомих фахівців: військового інженера Г. Левассера де Боплана та архітекта, геометра Себастьяна Андерса²². Уже на початку 1630-х років Боплан пов-

ністю реконструював давні замкові укріплення. Це був третій етап в їхній будівельній історії. Закладені на місці старого замку, нові укріплення ввібрали в себе залишки колишніх фортифікацій.

Новий замок являв собою бастионне укріплення староголландської школи²³, збудоване на прямокутному полігоні з чотирма наріжними бастионами. Архітектурна особливість замку полягала в тому, що в плані абрис бастионів були різними. Напівбастионний фронт завдовжки 190 м, повернений до ставу, було вирішено кліщовим способом оборони: посередині заламаної всередину куртини, що утворювала вхідний кут, замість традиційного рavelіну влаштовано редан. Протилежний бастионний фронт мав довжину 180 м, західний і східний – 170 і 160 м²⁴.

Саме так виглядає споруджене Бопланом укріплення в плані за схематичним обміром Є. Сіцінського початку ХХ ст., коли воно вже було в руїнах. Зважаючи на асиметричність абрисів плану бастионів і напівбастионів, зі значною ймовірністю можна припустити, що вони враховували абрис укріплень першого будівельного етапу (ХV ст.), а також частково використовували оборонні мури попереднього замку²⁵. Мури перебудовано: над старим бойовим ходом і білокамінним карнизом, що відділяв похилу основу кам'яних мурів, збудовано новий цегляний бруствер зі стрільницями. Нижче від карниза мурів вирішувалися похило, з додатним ухилом, а їхня підоснова стояла на дні рову, що оточував замок. Двір спорудженого Бопланом укріплення був вищий від навколишньої місцевості. Зведений по периметру укріплення вал також мав бойовий хід.

У 1640 р. на території замку спорудили арсенал. Його будував війсь-

Бар. Видляд з південного заходу. Малюнок Наполеона Орди. 1876 р.

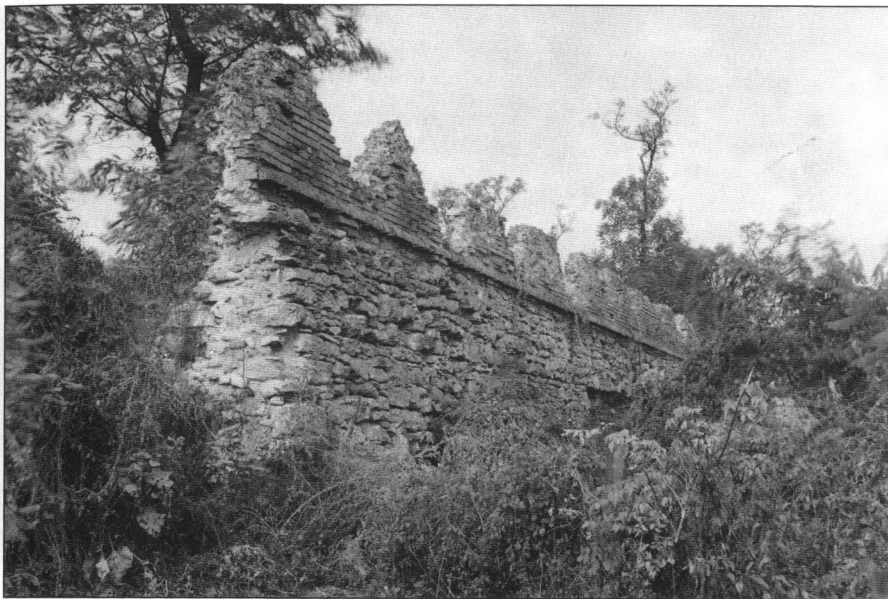
ковий інженер і архітект, генерал артилерії коронної Кшиштоф Арчишевський, який звів арсенали в Кам'янці-Подільському, Львові, Кодаку, а також Мальборку, Варшаві, Кракові, Пуцьку. Замковий арсенал у Барі був одним з найбільших, і мав для Польщі величезне значення. Крім основного призначення як склад зброї та амуніції для військ, що протистояли татарам і козакам на прикордонних землях, він був також базою для закупівлі волоської селітри, використовуваної у виготовленні пороху, який з Бара переправляли до Кам'янця та Львова²⁶.

Турецький мандрівник Евлія Челебі, оглянувши в 1670-х рр. укріплення Бара, писав: „Мурований Бар справді сильна фортеця. Вона значно ліпша від надзвичайно потужних фортець, підлеглих полякам, бо має арсенал, гармати й знаряддя для облоги. Зовнішній посад її великий і міститься за годину ходу від фортеці на краю оточеного лісами болота”²⁷.

Третій будівельний етап став останнім в історії Барського замку.

Подальша доля цитаделі пов'язана переважно з руйнаціями. У 1648 – 1659 рр. Бар був у центрі військових змагань між українськими козаками на чолі з Б. Хмельницьким і польсько-шляхетським військом. У цей час місто не раз переходило з рук до рук. 1652 року замок став військовою резиденцією Б. Хмельницького²⁸, а через два роки його знову перebrали поляки. З 1659 р. власником замку був київський воєвода Іван Виговський. У 1663 р. в цитаделі на деякий час зупинявся польський король Ян Казимир²⁹.

Нових руйнувань зазнав замок під час польсько-турецької війни 1672 – 1699 рр., коли він двічі переходив з рук до рук від одного із супротивників до другого. Тодішній стан Бара описав фризський дворянин, дипломат Ульріх фон Вердум: „Раніше це було дуже велике, залюднене, з гарними храмами й іншими будівлями місто, тепер же в більшій

*Фрагмент оборонного муру.
Світлина А. Калечиця. 1948 р.
Методичний фонд ДНДІТІАМ*

частині зовсім спустошене. З півночі біля міста височіє замок, оточений товстим муром із чотирма кам'яними вежами, між якими до міста веде брама. Перед нею є ще деякі земляні укріплення. Товстий частокіл ділить місто на дві частини, з них більша, східна, розташована ззовні, стоїть пустою, майже без мешканців³⁰.

З 1698 р., після звільнення Бара від турків, його власником став Євстафій Виговський, який одразу ж продав його Георгієві Любомирському³¹.

Вкрай негативно відбилися на стані замку воєнні події XVIII ст. Цитадель потерпіла в 1702 р., коли Бар штурмувало й здобуло селянсько-козацьке військо під проводом Семена Палія (Гурка), а особливо під час розгрому Барської конфедерації й захоплення міста в 1768 р. російськими військами під командуванням Апраксина³².

Протягом XIX ст. замок далі руйнувався. У другій половині XIX ст. ще стояли напівзруйнований редан з південним бастіоном періоду реконструкції Г. Л. де Боплана, давня башта часів Одровонжів та подекуди старі мури – на висоту до 6 – 7 м. Можна було ще побачити над карнизом (на висоті 5 – 6 м над землею) бруствер і стрільниці третього будівельного етапу. Усе це зафіксував на малюнку Наполеон Орда³³.

До нашого часу від колись потужного замку в Барі дійшли жалюгідні рештки – поодинокі відтинки стін, змурованих з каменю, а вище білокамінного карниза – з цегли.

ПРИМІТКИ

¹ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – Москва, 1901. – С. 89, 93.

² Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по

летописям) // Сборник сочинений студентов Университета Св. Владимира. – К., 1886. – Вып. VIII. – С. 267.

³ Молчановский Н. Знач. праця. – С. 386; Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область. – К., 1972. – С. 113.

⁴ Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – Т. I. – С. 100; Грушевський М.С. Барское староство: Исторические очерки (XV – XVIII в.). – К., 1894. – С. 45.

⁵ Matricularum Regni Poloniae summaria, excusis codicibus, qui in chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur. Contextuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski. – Varsoviae, 1905. – Pars I. 1447 – 1492. – IV. – С. 11.

⁶ Bernar Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. / Spisał J.T.L. // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1866. – Т. 3. – С. 52.

⁷ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. – С. 43.

⁸ Архив Юго-Западной России. – К., 1893. – Ч. VIII. – Т. 1. – С. 63.

⁹ Там само. – С. 84 – 85.

¹⁰ Січинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст.: (Історично-археологічні нариси). – К., 1928. – С. 91.

¹¹ Малаков Д. В. По Восточному Подолью. – Москва, 1988. – С. 36 – 51; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV – XVII ст.). – К., 2001. – С. 93 – 96.

¹² Ревизия Барского староства, произведенная Станиславом Орликом, жупником русским, 10 августа 1552 г. // Архив Юго-Западной России. – С. 148 – 149.

¹³ Січинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст. – С. 91 – 92.

¹⁴ Słownik geograficzny królestwa polskiego... – S. 100.

¹⁵ Архив Юго-Западной России. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 128; Ч. VIII. – Т. 1, 68. – С. 1; Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область. – С. 115.

¹⁶ Słownik geograficzny królestwa polskiego... – S. 100.

¹⁷ Гульдман В. Памятники старины в Подоллии: (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). – Каменец-Подольский, 1901. – С. 115.

¹⁸ Antoni J. Zameczki podolskie na kresach multaiskich. – Warszawa, 1880. – Т. III: Bar nad Rowem. – S. 118 – 119.

¹⁹ Andrzej dell'Aqua. Praxis ręczna działa. – Warszawa, 1969. – S. 31 – 33.

²⁰ Гульдман В. Памятники старины в Подоллии. – С. 115.

²¹ Andrzej dell'Aqua. Op. cit. – S. 483.

²² Łoza S. Architektki i budowniczowie w Polsce. – Warszawa, 1954. – S. 23; Nowak T. Polska technika wojenna XVI – XVIII w. – Warszawa, 1970. – S. 251, 253.

²³ Gruszecki A. Bastionowe zamki w Małopolsce. – Warszawa, 1962. – S. 28 – 33.

²⁴ Січинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст. – С. 94.

²⁵ Спостереження Є. Пламеницької.

²⁶ Nowak T. Polska technika wojenna XVI – XVIII w. – S. 251 – 254.

²⁷ Челеби Эвлия. Книга путешествия. – Москва, 1961. – Вып. I. – С. 55.

²⁸ Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область. – С. 115.

²⁹ Słownik geograficzny królestwa polskiego... – S. 100.

³⁰ Вердум Ульріх фон. Щоденник подорожі, яку здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське // Жовтень. – 1983. – № 10. – С. 89.

³¹ Słownik geograficzny królestwa polskiego... – S. 100.

³² Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область. – С. 115; Słownik geograficzny królestwa polskiego... – S. 100.

³³ Orda N. Album widoków gubernij Grodzieńskiej, Wilieńskiej, Mińskiej, Kijowskiej, Wołyńskiej i Podolskiej zrysowane przez Napoleona Orde. – Warszawa, 1877. – Seria III. – № 104.